

ДЫСКУСІЯ

Дэмакратыя – паняцце гістарычнае

Пасля адказу Генадзя Сагановіча на рэцэнзію ягонай кнігі “Нарыс гісторы Беларусі”¹ выясцілася, што дыскусію яшчэ нельга лічыць закончанай, бо не ўсе спрэчныя моманты аказаліся выясленымі, і не ўсе аргументы выявіліся пераканаўчымі. Узяць хоць бы загаловак адказу “Колькі слоў у абарону дэмакратыі”, які не зусім адпавядае тэксту, пад ім змешчанаму. Дакладней было б, замест “дэмакратыі” напісаць “шляхецкай дэмакратыі”, што далёка не адно і тое ж. Паняцце дэмакратыі ад Сярэднявечча і Новага часу да нашых дзён прыйшло складаную і істотную эвалюцыю ад эксклюзіўму да ўсеагульнасці, ад абмежавання ліку грамадзян нязначнай меншасцю грамадства да ахопу грамадзянскімі правамі ўсёй дарослай папуляцыі без уліку сацыяльных, расавых і палавых розніцай.

Розніца ў нашых з калегам ацэнках дэмакратыі, здаецца, палягае ў стасаванні адрозных крытэрыяў. Г.Сагановіч разглядае Рэч Паспалітую з гледзішча тагачаснага стану дэмакратыі, я ж настойваю на выкарыстанні сучасных нам крытэрыяў дэмакратыі для ацэнкі ўсіх мінулых эпохай.

Для калегі Сагановіча не мае істотнага значэння, што залежныя сяляне пад уладай абсалютных манархаў у заходній Еўропе мелі больш правоў, чым прыгонныя Рэчы Паспалітай – “становішча ж залежных сялянаў ніяк не характарызавала ўзоруна дэмакратыі ў дзяржавах 16 – 18 ст.” (с. 232). Гэтаксама, паводле аўтара нарыйсу, “прадстаўленасць мяшчанаў ці сялянаў у парламентах скандынаўскіх дзяржаў [...] таксама не сведчыць пра іх большую дэмакратыю” (с. 232). Такім чынам, Г.Сагановіч ацэньвае ўзровень вольнасці сярод фармальных грамадзянаў, я ж прапаную ўпрыгледзенне вольнасці сярод фармальных грамадзянаў, я ж пропаную прыглядзеца да практикі ўзаемаадносінаў феадал – селянін.

Калі ж вернемся да фармальных ацэнак дзяржаўнага ладу, то і тут не ўсё аказваецца ў парадку. Г.Сагановіч, нягледзячы на факт адсутнасці ў сойме Рэчы Паспалітай сялянаў і мяшчанаў (пра што і сам піша), настойвае на ацэнцы гэтай дзяржавы як “найбольш спелай формы станава-прадстаўнічай дзяржавы”, у якой “публічныя права свабоднага чалавека [...] былі найшэрэйшыя” (с. 231). Між тым, тэрмін “станава-прадстаўнічая дзяржава” азначае парламенцкае прадстаўніцтва станаў, а не аднаго стану. Тому ўжыванне гэтага тэрміну адносна Рэчы Паспалітай з’яўляецца сумніўным. У гэтым выпадку Г.Сагановіч не затрымліваецца толькі на фармальных характарыстыках дзяржаўнага ладу, а апелюе да практикі – “яны (сяляне ў

¹ Колькі слоў у абарону дэмакратыі // Гістарычны Альманах. 2003. Т. 9. С. 229-232.

парламентах єўрапейскіх краінаў – А.К.) ніколі не з’яўляліся самастойнай сілай, як, зрэшты, і прадстаўленыя ў парламенце мяшчане” (с. 232).

Тая ж нашая розніца ў крытэрыях выяўляеца і ў іншых спрэчных пытаннях. Напрыклад, Г.Сагановіч вывеў, што я “на падставе факту моўнай паланізацыі гатовы аўтаматычна запісваць такіхмагнатаў палякамі (гаворка пра 17 ст. – А.К.), выкрэсліваючы з поля іх ранейшай культуры” (с. 230). Разглядаючы справу з таго самага 17 ст., можна пагадвіцца з Г.Сагановічам адносна сувязі моўнаспаланізаваныхмагнатаў з ранейшай беларускай (руссінскай) культурай. Аднак, ведаючы ўесь ход працэсу, бачым, што – моўная паланізацыя арыстакратыі ВКЛ аказалася толькі пачаткам – пераходам да паланізацыі ментальнай. Падканец гэтага працэсу, у найноўшы час, прадстаўнікі тыхсамых магнацкіх родаў скрэзь выступалі як палякі.

У іншым месцы Г.Сагановіч заклікаў вярнуцца ў “рэаліі 14 ст.”, каб ацаніць Крэўскую унію. Пры гэтым мая ацэнка унійнага акту (найперш, прыняцце і пратэгаванне каталіцтва) як “дэкларацыі далучэння да заходнё-єўрапейскай цывілізацыі” для яго “гучыць занадта абстрактна-мадэрністычна” (с. 231), ды ідзеянні Ягайлы ў кантэксце цывілізацыйнага выбару ўяўляюцца калегу сумніўнымі (слова “выбар” узята ім у двухоссе). Між тым выбару Ягайлы ўсё ж быў, калі згадаць альтэрнатыўны праект шлюбу з дачкой вялікага князя маскоўскага і хрышчэння балтаў-паганцаў у праваслаўе (пра адпаведнае пагадненне з 1384 г. Г.Сагановіч дэталёва піша ў *Нарысе...,* с. 80).

Гэтаксама Г.Сагановічу “цяжка ўспрымаць сур’ёзна” мае сцвярдженіе, што “у 14–16 ст. эліта ВКЛ незалежна адэтнічнага паходжання, жыла і дзейнічала ў кантэксце “руссінскай культуры”, “працавала на культурны патэнцыял сучасных беларускага і украінскага народаў”. Для мяне ж гэтая справа выглядае надта сур’ёзнай, бо, паўтаруся, гляжу на яе з пазіцыі сённяшняга дня. Мова размоўная, мова пісаная, якой карысталася найперш эліта: акты, хронікі, прыватныя лісты, якія былі напісаныя па-беларуску (украінску/руссінску) і якія сёння захоўваюцца ў архівах – то патэнцыял сучаснай нашай (і украінскай), а не летувіскай культуры. Няма сумненняў, (прынамсі, у мяне), што гэтае моўнае дамінаванне мела непасрэдны ўплыў і на сялянскую беларусізацыю гістарычнай Літвы, якая працягвалася нават пасля ліквідацыі ВКЛ. Адсюль мы атрымалі беларусаў-каталікоў на Гарадзеншчыне і Віленшчыне, як частку беларускага этнічнага патэнцыялу.

Наадварот, мне не здаецца сур’ёзным не раз паўтораны Г.Сагановічам тэзіс, што “саюз з Польшчай і прыняцце каталіцтва [...] спрыялі захаванню імі (літоўцамі – А.К.) свайго палітычнага дамінавання ў ВКЛ і ў берагалі ад далейшай рутэнізацыі” (с. 231). Палітычнае дамінаванне ў ВКЛ мелі не літоўцы (летувісы), а каталікі, незалежна ад іхэтнічнага паходжання. Тоє, што большасць палітычнай эліты, якая высунулася ў канцы 14 – пачатку 15 ст.,

мела літоўскае (балцкае) паходжанне, не сведчыць пра дамінаванне ў дзяржаве менавіта летувіскага этнасу, бо яна функцыянувала ў кангэксце русінскай культуры. Добра вядомы факт – на працягу ўсяго існавання ВКЛ працягвалася беларусізацыя гісторычнай Літвы (Віленшчына, Наваградчына, Гарадзеншчына), г.зн. існаванне ідзеянасць гэтай дзяржавы аб'ектуна аказалася больш спрыяльной для пашырэння этнічнага арэалу беларусаў. Каталіцты не ўберагло шляху літоўскага паходжання ні ад рутэнізацыі (беларусізацыі), ні ад пазнейшай паланізацыі (а, можа, яшчэ ёй і паспрыяла?).

Цяпер наконт “нацыянальных” ацэнак Рэчы Паспалітай. Несумненна, навуковы “погляд не можа быць кепскі ці памылковы толькі таму, што ён “польскі”, ці які там яшчэ” (с. 231). Але ў выпадку з Рэччу Паспалітай беларускія ацэнкі не ідэнтычныя польскім, бо для палякаў гэтая дзяржава, як і сістэма шляхецкай дэмагратыі – унікальная нацыянальная гісторычна спадчына. Для беларусаў жа застаецца фактом, што ў Рэчы Паспалітай адбываўся крызіс беларускай культуры і сістэма шляхецкай дэмагратыі непасрэдна да гэтага крызісу прычынілася (паланізацыя\самапаланізацыя арыстакратыі і мяшчанства).

Незусім пераканаўчагучыць наступны тэзіс – “Калі б не знешнія сілы, Рэч Паспалітая пэўна магла б выжыць са сваім ладам і адаптавацца да новых умоваў, здольнасць да чаго засведчыў вальны сойм апошніх гадоў” (с. 232). Па-першае, новыя для Рэчы Паспалітай умовы ў міжнародным жыцці ствараліся якраз “знешнімі сіламі”; па-другое, варта нагадаць, што рэфармацыйны вальны сойм якраз і быў выкліканы ўмяшальніцтвам знешніх сілаў (першы падзел Рэчы Паспалітай). Можна меркаваць, што калі б не знешнія сілы, то магло б і не быць, а ні Рэчы Паспалітай, а ні ўвогуле дзяржавы, адной з галоўных функцыяў якой якраз і ёсьць абарона краіны ад “знешніх сілаў”.

Некаторыя пярэчанні выклікае інтэрпрэтацыя полацка-інфлянцкага канфлікту ў 13 ст. Г.Сагановіч настойвае, “што ў нас няма фактаў, каб гаварыць пра адкрыту вайну Полацка з Інфлянцікам ордэнам у 13 ст. Крыніцы паведамляюць толькі пра два эпізоды ваеннага сутыкнення. Затое больш прыкладаў іх збліжэння на аснове супольных хітарэсаў (гандаль, супрацьстаянне паганцам)” (с. 230). У гэтай інтэрпрэтацыі не ўлічваецца, што асноўнай падставай полацка-інфлянцкіх узаемадносінаў быў канфлікт. Ён распачаўся ад моманту, калінямецкая калонія ў Інфлянтах перахапіла ў Полацка кантроль над ніжнім цячэннем Дзвіны. Для палячанаў гэта азначала з’яўленне непажаданага пасрэдніка і канкурэнта у гандлі з заходнімі і паўночнай Еўропай. У такой тыповай для тых часоў сітуацыі для ліквідацыі канкурэнта найперш ужывалася сіла, а калі яна не дапамагала, падпісваліся гандлёвыя дамовы. Аднак сілавое вырашэнне проблемы канкурэнцыі ў сярэднявеччы заўжды было на парадку дня, абы толькі здарылася нагода. Таму

больш адэкватна гаварыць пра вымушанае полацка-інфлянцкае супрацоўніцтва, якое южную жывіліну малю перараці ў адкрыты канфлікт. Дарэчы, эпізодаў полацка-інфлянцкага ваеннага сутыкнення ў 13 ст было нашмат болей, калі да іх заічыць барацьбу за Герсік і Кукейнос.

Для мяне па-ранейшаму застаеща незразумелым (можа і з-за няўважлівасці, як лічыць калега), чаму “канчатковое вызначэнне” тэрыторыі ВКЛ Г.Сагановіч адносіць менавіта да 1520-х гадоў. А як быць са стратай вялізных тэрыторый у 1569 г. (Люблінская унія)?

Наконт аўтаноміі паасобных земляў як харектарыстыкі палітычнага ладу дзяржавы. Паводле Г.Сагановіча, аўтаномія паасобных земляў ВКЛ не надга розніла яго ад Маскоўскага княства – “Яна харектарызуе не столькі яго палітычны лад, колькі тэрытарыяльную будову дзяржавы”. Тут калега памыляецца, бо аўтаномія, паводле слоўніка – “права насельніцтва якой-н. часткі дзяржавы самастойна вырашаць справы ўнутранага кіравання; самакіраванне”² – мае самае непасрэднае дачыненне да палітычнага ладу. Розніца паміж палаchanамі ці віцьбічамі ў ВКЛ, якія падобную аўтаномію мелі, і наўгародцамі, якіх маскоўскія ваяры тапілі падлёдам Волхава за жаданне яе мець – то розніца якраз палітычнага ладу, а не тэрытарыяльной будовы дзвюх краінаў.

Напэўна, у гэтай дыскусіі можна пакінуць у баку высвягленне тэрміналацічных нюансаў, як выкарыстанне паняццяў “Чорная Русь”, “Ліўва”, “Летува”, якія патрабуюць спецыяльной размовы. Не зразумела толькі, каго мае на ўвазе Г.Сагановіч, калі сцвярджае, што “мы адмовіліся гадоў дзесяць назад” ад наватарства ў выглядзе ўвядзення “Летувы” (с. 229). Тэрмін гэты надалей ужываецца ў беларускай гісторыяграфіі не толькі ў маіх тэкстах.

Гэтаксама спецыяльнага даследавання беларускімі гісторыкамі (незалежна адпольскіх і расейскіх) патрабуе рэлігійная палітыка вялікіх князёў літоўскіх.

Мне здаецца, падобныя дыскусіі – частка нармальнага жыцця і развіцця кожнай гісторыяграфіі, асабліва сучаснай беларускай, якая стаіць перад неабходнасцю выпрацоўкі ўласнага погляду на многія гісторычныя з'явы, даўно ацэненыя суседнімі гісторыяграфіямі. Дыскусія, напэўна, найбольш эфектыўная форма выпрацоўкі такіх новых поглядаў і ацэнак. Нашыя розніцы з калегам Генадзем Сагановічам не выглядаюць надга прынцыповымі, хоць бы з тae прычыны, што мы дыскутуем на адной платформе – суб'ектнай беларускай гісторыяграфії. Справа датычыць галоўным чынам канкрэтыкі і тут, мне здаецца, мой паважаны апанент не заўсёды мае рацыю, і часамі не прызнае рэчы, якія бачацца відавочнымі.

Аляксандар Краўцэвіч

² Булыка А.М. Слоўнік іншамоўных слоў. Мн., 1999. Т. 1. С. 174.